
דב גולדפלם
אפשר גם אחרת: מניין משולב רב-עדתי
חקר מקרה

בבית הכנסת בגבעת המבחר בירושלים נעשה ניסיון לשילוב אמתי בין העדות. בהשפעת האווירה ששררה בעקבות מלחמת ששת הימים חתרו מתפללי בית הכנסת לאינטגרציה שוויונית, ליצירת קהילה חדשה משותפת ומתאמת לבני כל העדות. במאמר מתוארים הניסיונות, הלבטים, הקשיים וההצלחות. כפי שאמר ראובן גפני, בתי הכנסת הם מראה לתופעות ולתהליכים חברתיים ולאומיים (גפני, 2011, עמ' 238). תיאור מקרה זה מעוגן במציאות החברתית ששררה – ועדיין שוררת – בחברה העיונית-דתית ובמערכת החינוך שלה. חיי בית הכנסת המתוארים בזה מציעים אלטרנטיבה אינטגרטיבית בתחום העדתי.

הקדמה

בחודש מרחשון תשע"ה (אוקטובר 2014) הוקרנה בערוץ 10 סדרה בת ארבעה פרקים בשם "בין הכיפות". הסדרה, של העיתונאי רועי שרון, עוסקת במתחים שבין הקבוצות האידאולוגיות השונות המרכיבות את הציונות הדתית. הפרק השלישי בסדרה נקרא "השד העדתי יוצא מהבקבוק", ועסק בשילובם של בני עדות המזרח בתוך הציונות הדתית. המרואיינים בפרק זה העלו טענות קשות ביותר על הדרך שבה התקבלו התלמידים המזרחיים בתוך מוסדות החינוך הדתי. הנה אחדות לדוגמה: "גדל דור שלם של מזרחים ומזרחיות שמתנכרים לעולם התוכן שאנו מגיעים ממנו [...] הבן שלי הלומד בבית ספר ממ"ד מתפלל בסידור אשכנזי, ברכת המזון אשכנזית, בשיעור זמרה לומדים שירים אשכנזים" (אפרת שני שטרית). ירון אטיאס, בוגר החינוך הדתי, אומר לרועי שרון: "החינוך מהגיל הרך ועד סוף החינוך הרשמי כולו מצבע אחד, לבן [...], אין מיזוג גלויות בעולם הדתי לאומי. גם כשמתחננים אלו עם אלו – משתכננים". המשורר אופיר טובול,

מים מדלֵו, 27 (בין קודש לחול – חינוך יצירה קהילה), תשע"ו

בוגר ישיבת בני עקיבא: "90% מתלמידי הישיבה התיכונית היו ממוצא ספרדי אבל התפילה הייתה אשכנזית". ומסכם רועי שרון בדברי הקריינות: "אכן האפליה כלפי עדות המזרח קיימת בכל החברה הישראלית, אבל המנהגים, נוסח התפילות, קיום המצוות ואורח החיים מציפים את הפערים ואת הקיפוח במגזר הדתי כמעט מדי יום ביומו".¹

כחודש לאחר מכן הקדיש עיתון "מקור ראשון" (גיליון 903) את מוסף "שבת" לדיון בהיבטים שונים של העיסוק עתיר השנים בשאלת המזרחים מול האשכנזים, מסורות ומנהגים של בני עדות המזרח, תפיסות הלכתיות ופסיקות הלכה של רבני המזרח מול אלה של רבני עדות אשכנז. המסר שעלה מחלק גדול מהמאמרים היה שהתרבות האשכנזית השתלטה על התרבות המזרחית כתהליך מכוון ולא אקראי כתוצאה של יחסי רוב ומיעוט. תלמידים ממוצא מזרחי שלמדו בחינוך הממלכתי-דתי הורחקו ממסורותיהם ומנוסח התפילה של אבותיהם (פרידמן, תשע"ה). כתוצאה מזה גדל דור של תלמידים ממוצא מזרחי שאינם מכירים את נוסח התפילות ומנהגים אחרים של מסורת יהודי המזרח. יחד עם זה הובלעו במאמרים גם תוכנות אחרות, כגון שאין מדובר בהכרח בתהליך מכוון אלא "בתהליך טבעי שבו בני עדות המזרח מתחננים עם בני אשכנז ונוצרת סינתזה וכל אחד יחליט היכן נוח לו" (חסון, תשע"ה).

הגדרה מעניינת למושג "מזרחי" מביא מאיר בוזגלו. "מזרחי", אליבא דבוזגלו, הוא יוצא ארצות האיסלאם (ספרדי או תימני) שעבר את תהליך כור ההיתוך ה"אשכנזי", ה"לא מזרחי". לדבריו, המושגים "ספרדי" והפכו ה"אשכנזי" שייכים למרחב הדתי שכן "למי שאינו מקיים זיקה להלכה אין הבדל בין ספרדי לאשכנזי". ומוסיף בוזגלו: "צריך להכיר טוב לחינוך הממ"ד שהיה 'מערכת הגנה' מפני עיצוב היתר של המדינה בתחילת דרכה [...] הם נקלטו בבתי הספר שהגנו עליהם ועל היקר להם מכל – מסורת אבותיהם ואמותיהם" (בוזגלו, תשע"ה).

קליטתם של יהודי המזרח בחינוך הממ"ד הייתה מעין אירוח, אבל, מוסיף מאיר בוזגלו: "אין כל סיבה שהיום, שישים ושבע שנים לאחר קום המדינה, יצטרכו יהודי המזרח להישאר במעמד של אורחים, ואפילו אורחים רצויים. האתגר הגדול של הציונות הדתית אינו בהטבת תנאי האירוח של יהודי המזרח

¹ <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1087614&sid=126>

שבאים בשעריהם אלא בנכונות לוותר מכול וכול על ההבחנה בין אורחים למארחים. כל מי שעניו בראשו יודע שאין אפשרות אחרת אם אכן רוצים שיהודי המזרח יישארו במערכות הללו וירגישו בני בית" (שם).

המשמעות היא, אומר בוזגלו, שעל מוסדות החינוך "להיות קשובים למשפחה, להיסטוריה המשפחתית של הילד, למנהגים [...] באותה מידה יש לתת את הדעת לתפילה ולמנהגיה. לא רק שאין לדרוש מיהודי המזרח להתפלל במנהג אשכנז או במנהג החסידים, אלא יש לעודד אותם להתפלל לפי המנהג הקרוב להם ביותר – שמכונה בימינו "עדות המזרח". לעודד, להזמין ולא רק לאפשר במקרים חריגים" (שם).

יהודה יפרח מספר באותו גיליון על המעבר מבית הספר הממלכתי-דתי בקרית מלאכי לשיבה התיכונית בבית-אל ואחר כך לשיבת ההסדר בעתניאל. אנו מביאים כאן את דבריו בנושאי תפילה בדילוגים מתבקשים:

על נוסחי התפילה, המקורות שנלמדו בשיעור "דינים" ושאר המרכיבים של החינוך הדתי בכלל לא היה מה לדבר. אצלנו מתפללים נוסח אחד, הסביר לנו פעם רב בית הספר, עלינו מהרבה גלויות וכאן כולנו מיישרים קו. הנוסח האחד של בית הספר בבית אל היה נוסח אשכנזי כמובן [...]

לפני הימים הנוראים שאלתי את ראש השיבה [בעתניאל] האם ישנה היתכנות לנהל חלק מהתפילות בנוסח ספרדי. הוא ענה לי בציטוט מר' אברום שפירא ממרכז הרב: "בישיבה יש הרבה תלמידים מכל מיני עדות", ענה הרב לתלמידים, "אי אפשר שכל היום יריבו על הנוסח. לכן מתפללים בנוסח של ראש השיבה. עבור ראש השיבה – השיבה היא הבית. התלמידים באים והולכים [...]".

המצב הכללי של רוב בני הציונות הדתית ממוצא מזרחי קשה הרבה יותר. רוב חברי הילדות שלי בחרו באחת משתי החלופות: התאשכנזות מלאה או ויתור על ההשתייכות המגזרית לציונות הדתית. ביישוב עמונה לדוגמה, גם כשמחליטים שתפילת מנחה ביום כיפור תהיה בנוסח ספרדי נוצרת בעיה: המתפללים הספרדים לא מכירים את המנגינות שעליהן גדלו הוריהם ורובם לא מסוגלים לעבור לפני התיבה ולהוביל תפילה. דיברתי עם שני חברים לאחרונה, כוכבים עולים בין רבני הציונות הדתית. זהו קרב אבוד, מזמן הרמנו ידיים, ענו לי שניהם (יפרח, תשע"ה).

אבי פיקאר קובע בנחרצות שבחינוך הממלכתי-דתי קיים תהליך של כפיית התרבות האשכנזית על התלמידים המזרחיים:

הקביעה שנוסח התפילה או המנהגים שיילמדו בבית הספר יהיו אשכנזיים הייתה העדפה של מסורת אחת על פני האחרת והעדפה של מנהגי גלות אחת על פני מנהגי גלות אחרת. העדפה זו באה לידי ביטוי בעיקר במערכת החינוך. ברירת המחדל בחינוך הדתי הייתה להתפלל בנוסחים האשכנזיים, זאת ללא שום קשר לזהותם של המתפללים. בהקשר זה חשוב להוציא מידי טעות. נוסח ספרד החסידי הוא גם אשכנזי, גם אם לעתים סדר הדברים דומה במקצת לסדר הספרדי. הנוסח ה"אחיד" של הרב שלמה גורן הוא נוסח ספרד האשכנזי ואינו ביטוי של מיזוג גלויות שוויוני בשום צורה. כך, במוסדות עליית הנוער שמרבית חניכיהם היו יוצאי צפון אפריקה התפללו בנוסחים האשכנזיים, וכך גם בשיבות תיכוניות ובישיבות גבוהות. כך נהגו גם בסניפי בני עקיבא או בכינוסים גדולים וכלל ארציים של בני הציונות הדתית. כזה היה גם הסידור שחילקו לילדי החינוך הממלכתי דתי בכיתה (פיקאר, תשע"ה).

טענה מעין זו משמיעה אפרת שני שטרית:

כל הוויית האולפנא זעקה אשכנזיות. התלמידות שפגשתי היו מוצלחות וידעניות ממני, מפני שהגיעו מאזורים שבהם הרמה הלימודית הייתה גבוהה יותר מזו שאני זכיתי לה. בעיירה נחשבתי לתלמידה חכמה ומצליחה אולם באולפנא נדרשתי להשלים פער לימודי גדול. פגשתי לא מעט בנות של רבנים (אשכנזים כמובן), ובכלל בנות אשכנזיות שהאולפנא היוותה עבורן המשך ישיר של החינוך שקיבלו עד כה.

הר"מים היו אשכנזים, המדריכות אשכנזיות, ראש האולפנא אשכנזי, נוסח התפילה אשכנזי, זמירות השבת אשכנזיות, הפסיקות אשכנזיות, לימודי ההגות והמוסר – מהוגים אשכנזים. במילים אחרות, היה ניסיון להטמיע אותי המזרחית במערכת הקיימת, אך בתנאי שאשתלב בקיים, בשפה הדומיננטית השלטת של הציונות הדתית. הרגשתי זרות וניכור (שני שטרית, תשע"ג).

טענה דומה כותב במקום אחר מאיר אביטן (תשע"ד): "עולם התוכן של ישיבות ההסדר הוא עולם התוכן האשכנזי", וחזי כהן מוסיף:

בישיבה התיכונית הכול היה ב"אשכנזית": התפילות, שיעורי ההלכה, שיעורי ההגות, קוד הלבוש ועוד [...] העולם התנהל באשכנזית [...] הציונות הדתית היא אשכנזית [...] אני יודע להעיד על גרעין הנח"ל ששירתתי בו עם עוד שמונה-עשרה חברים, מהם אחד-עשר ספרדים: כיום אף לא אחד מהם מתפלל בנוסח עדות המזרח; כולם אימצו את הנוסח הציוני-דתי-אשכנזי (כהן, תשע"א).

פיקאר (שם) מצביע על שינוי אטי המתרחש במוסדות החינוך. יותר ויותר מוסדות ערים לצורך להתאים את נוסח התפילה לתלמידים. יחד עם זה מצביע פיקאר על תופעת "נפרדים אבל שווים". יש בתי כנסת ומניינים לכל העדות וכל אחד יכול לבחור את המניין והנוסח הרצויים לו. אולם יש לזכור, אומר פיקאר, שבית הכנסת אינו רק מקום תפילה אלא גם מקום מפגש. סביבו נוצרת קהילה, נוצרים קשרי חברות ולעובדה שבתי הכנסת הם חד-עדתיים יש משמעות חברתית.

הדברים שהובאו כאן משקפים דעות ותובנות שבאו לידי ביטוי בהרבה מאמרים וטורים שנכתבו ואף במחקרים שנערכו על השתלבותם של בני עדות המזרח במדינת ישראל בכלל ובציבור הדתי-לאומי בפרט. להערכתך, אין בוגר החינוך הממלכתי-דתי בחמישים השנים האחרונות שאינו יכול להוסיף לתובנות אלו מניסיונו האישי.

בגיליון 904 (פרשת וישלח, תשע"ה) התפרסמו כמה תגובות. אחת מהן היא תגובתו של בצלאל לב המצר על כל הנוסחים של יהודי אשכנז שנעלמו במהלך השנים, כמו מנהגי קהילות פרנקפורט ומינסק, על המבטא האשכנזי שנעלם, על הפיוטים שהיו נהוגים בבתי הכנסת שלא נאמרים יותר, ובמיוחד על לחנים ומנגינות שנעלמו ואינם. רוצה לומר, התהליך לא פסח גם על יהודי אשכנז.

סקירה זו אינה ממצה כמובן את בעיית המתחים החברתיים והעדתיים סביב נוסחי התפילה בפרט וסביב תהליך האינטגרציה העדתית בכלל. מטרתה להכניס את הקורא לתחושות הרווחות בקרב חלק חשוב בציבור הדתי-לאומי ובקרב אלו שהתחנכו במוסדות החינוך הממלכתיים-דתיים ביחס לשמירת המסורת העדתית ולשילובה בתהליך קליטת עדות ישראל בתוך החברה הישראלית. נראה לנו שהצגה זו יש בה רקע מתאים להבנת סיפורה של קהילת גבעת המבטא שניסתה מאז הקמתה להכיל בתוכה את כל עדות ישראל בתוך מניין תפילה משותף לכולם מתוך תפיסה אידאולוגית של "יחד שבטי ישראל" המכוונת לאינטגרציה מלאה בין העדות. זאת בניגוד לתפיסה המכונה על ידי נסים ליאון (תשע"ו) בשם "הישראליות של חיי קהילה דתית" המכוונת לאחידות הקרויה "נוסח בני עקיבא".

מניינים משולבים

על תופעת המניין המשולב הרב-עדתי נכתבו כמה רשימות ומחקרים. הרב עידו פכטר (תשע"ו) דן בשאלות הלכתיות הנובעות מאיחוד שני מניינים, ספרדי ואשכנזי, בבית כנסת אחד. לדעתו, צריך ליצור שילוב בין המסורות כדי להגיע

לאחידות: אחידות בצורת הישיבה בבית הכנסת, אחידות בנוסח התפילה, אחידות בשאלת עמידה או ישיבה בעת אמירת קדיש וכדומה, כשלעתים הוא מצדד בקבלת מנהג ספרדי ולעתים בקבלת מנהג אשכנזי, והוא מדגיש "העיקר הוא שיתקיים מנהג אחיד, שבו כולם ידבקו" (שם).

גם אבי פיקאר (שם), בתארו את קהילתו – קהילת "בני עקיבא" בירושם, מציג את הניסיונות לשלב בין הנוסחים השונים ולא רק "לפי החזון", כפי שנהוג בהרבה בתי כנסת, שפירושו המעשי הוא נוסח אשכנזי גם אם החזון הוא מבני עדות המזרח. הניסיון בירושם מעניין כיוון שהוא מתאר תהליך הפוך מהרגיל – חשיפת הציבור האשכנזי לנוסח ולמסורות של בני עדות המזרח.

כפי שטוען נסים ליאון (שם) בית כנסת עדתי מבטא את הזהות הקולקטיבית והאישית של המתפללים: "ככלל, מוסד בית הכנסת היהודי כל כולו אומר זהות" (עמ' 168, בשם מנחם פרידמן). זוהי גם השקפתו של ראובן גפני (2011) המראה כי בתי הכנסת הם השתקפות של תופעות ותהליכים חברתיים ולאומיים (עמ' 238). הרצון לשלב בין עדות שונות, בין נוסחים שונים, בין מסורות שונות, בין אם נעשה לכתחילה ובין אם בגלל כורח המציאות, עשוי להוביל לפגיעה בזהות האישית והעדתית של המתפלל. על אחת כמה וכמה אם הדבר נעשה במכוון, גם ללא כוונה רעה, מתוך רצון לקלוט בני עדות המזרח בתוך מערכת החינוך הממלכתית-דתית. העדויות שהובאו למעלה יחד עם הדברים שיצוטטו להלן מלמדים על הקושי העצום שחוו בני כל העדות, ובייחוד בני עדות המזרח. יש קשיים הנובעים מההבדלים במסורת ניהול התפילה ויש קשיים הנובעים מהשוני בנוסח ובתרבות התפילה. את ההבדלים בניהול התפילה מתאר נסים ליאון כך:

את עומק המשבר שלפתחו ניצב בית-הכנסת בנוסח העדתי נוכל להאיר מתוך השוואה בינו ובין מוסד בית-כנסת ישראלי אחר: בית-הכנסת הציוני-דתי האשכנזי. אחד ההבדלים המרכזיים בין שני מוסדות אלו נטוע בחלוקת העבודה של משרתי הקודש. במונח "משרתי הקודש" כוונתי לחזנים, לקוראים בתורה, ולמעשה לכל מי שמתמצא במסורת הדתית, כל מי שהוא בראוריין ומשתתף בצורה פעילה בהובלת סדרי התפילה. במקרה הציוני-דתי מדובר לרוב בקהילות דתיות הומוגניות יחסית הלומדות את פרקטיקת התפילה והובלת התפילה במסגרות הסוציאליזציה מוסדות החינוך והמשפחה. כזו לדוגמה היא ההתמצאות בסידור התפילה או הבקאות בטעמי המקרא לשם הקריאה המסורתית בתורה. אלו נרכשים לרוב אם לא בסביבת בית-הכנסת, בוודאי במסגרת שיעורים פורמליים ולא-פורמליים במערכת החינוך או לצדה. הדבר בא לידי ביטוי בטקסי התפילה עצמם, עת בתי-כנסת ציוניים-דתיים נסמכים לא מעט

על בני הקהילה שישמשו בתורנות חזנים או קוראים בתורה. הקהל הבא להתפלל בבתי-כנסת אלו משתתף בצורה פעילה בחיי הפרקטיקה הדתית של בית-הכנסת. סיבת הדבר טמונה גם בלגיטימציה המסורתית המוקנית לכך ובמסגרות הסוציאליזציה הדתית המיועדות לכך. בית הכנסת הציוני-דתי נסמך על מסורת אשכנזית ארוכת שנים של שיתוף הקהל בתפילה, ואילו בבית-הכנסת בנוסח עדתי, שלקהליו זיקה לתרבות יוצאי ארצות האסלאם, קיימת מסורת ארוכת דורות של חלוקה נוקשה יחסית של עבודת הפולחן בין המומחים (חזנים, גבאים, שמשים) ובין הקהל (ליאון, תשס"ח).

את הקשיים הנובעים מהשוני התרבותי ושאלת הזהות והדאגה לדור הבא מבטא חזי כהן:

כהורה אני חש שהבעייתיות הטמונה במצב זה רק הולכת וגדלה. בני הבכור כבר בן חמש ובתי כבת שלוש, ושאלות של זהות עומדות על הפרק. כמו רבים אחרים אני מבקש שילדיי יכירו את מורשתי וישירו את מנגינות התפילה מבית אבא, אך בגן הילדים נלמדים שירים חסידיים ולא הפיוטים ששרים בבתינו. נוסח ברכת המזון שבני לומד לדקלם שונה משלי; הוא לא ראה כמעט אף פעם ספר תורה ספרדי, למעט זה שקניתי לו לשם משחק, וגם את המנגינה הספרדית לקריאה בתורה הוא כמעט לא שמע. אם לא יראה שאת פסוקי דזמרא קוראים הספרדים יחד, כל מזמור בפי מתפלל אחר מן הקהל, הוא ילמד למלמל את ראשיתו ואחריתו של כל מזמור, כדרך שבה ילמדוהו בבית הספר (כהן, תשע"א).

להלן נתאר את הניסיון להקים בית כנסת משותף רב-עדותי ונעמוד על השתמעויותיו.

מניין משולב בבית הכנסת בגבעת המבחר – חקר מקרה

בבית הכנסת בגבעת המבחר בירושלים נעשה למיטב שיפוטי ניסיון לשילוב אמתים בין העדות. אין הכוונה לכפייה של מסורת אחת על מסורת אחרת אלא לאינטגרציה שוויונית מתוך הכרה שהאווירה החדשה ששררה בעקבות מלחמת ששת הימים צריכה להביא ליצירת קהילה חדשה משותפת ומותאמת לבני כל העדות. אמנם המניין הראשון שהוקם בגבעת היה משותף לבני כל העדות בגלל מיעוט מתפללים, אך בסופו של דבר המציאות הובילה ליישום האידאולוגיה של "יחד שבטי ישראל".

בפרקים הבאים נתאר את תהליך יצירת הקהילה ואת נוסח התפילה של קהילת בית הכנסת. עליו לציין שלקראת כתיבת מאמר זה נחשפתי למידע על בתי כנסת שבהם נעשה ניסיון כזה או אחר לשלב בין נוסחי העדות. תנועת "נאמני תורה ועבודה" הציגה בשנת 2012 הצעת תקנון לבית כנסת שמטרתו להביא ליצירת נוסח תפילה אחיד למסורות ישראל השונות.² בסוף ההצעה, שהיא לטעמי "טכנית" למדיי, מוזכרים כמה בתי כנסת שבהם אפשר לראות יישום של התקנון המוצע.

להלן אציג בפני הקוראים את האופן שבו משלב בית הכנסת בגבעת המבחר את נוסחי העדות השונות, ובעיקר אתהליך שעברו מתפללי בית הכנסת במשך קרוב ל-40 שנה במאמץ ליצור נוסח שיהיה נוח לכל העדות ולאפשר לבני כל עדה למצוא בו את מקומם בקהילה משותפת. בניגוד למה שנטען על ידי חלק מקודמיי (לעיל), התהליך נעשה בשיתוף פעולה מלא בין כל העדות ללא כפייה משום צד. הקורא ישפוט אם הניסיון הצליח.

גבעת המבחר – רקע היסטורי

שכונת גבעת המבחר בירושלים צופה מצפון על גבעת התחמושת, בין רמת אשכול והגבעה הצרפתית. מבחינה גאוגרפית הר הצופים, הגבעה הצרפתית (שכונת גבעת שפירא) וגבעת המבחר הן יחידה גאוגרפית אחת המבותרת על ידי כביש מס' 1 ("מבחר"), והיום עובר בו גם תוואי הרכבת הקלה. גבעת המבחר נכבשה במלחמת ששת הימים על ידי חטיבה 10 שהגיעה מצפון לאחר שמוצב ירדני שהיה על הגבעה ושהגן על דרך שכם נכבש בידי כוחותינו. השם ניתן לגבעה על ידי מפקדי חטיבה 10.³

מיד לאחר מלחמת ששת הימים החליטה הממשלה ליצור רצף שכונות יהודיות שיחברו את ירושלים המערבית עם הר הצופים. ראשונה לקום הייתה שכונת רמת אשכול שעל פי תכניות הממשלה נועדה לקלוט בעיקר את תושבי שכונת שמואל הנביא, אלא שהם לא התלהבו מהמעבר הצפוי. כדי למשוך אוכלוסייה חזקה הוחלט להקים בגבעת המבחר שכונת "בנה ביתך". שטח הגבעה חולק ל-350 מגרשים לבניית בתים חד-משפחתיים ודו-משפחתיים,

² ראו א' קריש, <http://www.toravoda.org.il/node/7711>.

³ ראו ד' גולדפּלם, גבעת המבחר מאז ולעולם (מצגת), https://www.youtube.com/watch?v=6M-AL_N9k70.

והמגרשים הועמדו להגרלה שהתקיימה בתחילת 1968. ההגרלה הייתה פתוחה לכול, ותוצאותיה הביאו לאוכלוסייה הטרונגנית במיוחד, כפי שיתואר להלן. הזוכים חתמו על חוזה עם מנהל מקרקעי ישראל שלפיו יש להגיש תכנית בנייה בתוך תשעה חודשים ולהתחיל את הבנייה בתוך שנה וחצי. ראשוני התושבים של השכונה נכנסו לבתים בלתי גמורים עדיין בשנת 1970, ולאחר כמה שנים הסתיימה בנייתם של רוב בתי השכונה. במקביל לבנייה בגבעת המבותר בנו חברות קבלניות במרץ רב את שכונת רמת אשכול, ואכלוס שתי השכונות התקיים במקביל.

מייסדים קהילה, בונים בית כנסת⁴

התושבים שבנו את ביתם בגבעת המבותר היו מגוון מקרי אך די מייצג של אוכלוסיית ירושלים, וכללו אנשי אקדמיה, בעלי מקצועות חופשיים, פקידי ממשלה ובעלי דוכנים בשוק, פועלי תעשייה וסוחרים, מכל עדות ישראל. הבנייה והאכלוס נמשכו בקצב אטי שנים אחדות. הראשונים שבאו ונזקקו לבית כנסת ירדו בשבתות מהגבעה לבית כנסת ברמת אשכול, קצת רחוק ומאוד צפוף. אך תוך זמן קצר התברר שמספר המעוניינים בבית כנסת בגבעת המבותר מספיק להקמת מניין בשכונה, קטן אך עצמאי. התפילה הראשונה התכנסה בביתו של פרופ' זאב לב בבוקר שמחת תורה תשל"ב, לאחר שבליל שמחת תורה נפגשו כולם במבנה הצפוף של בית הכנסת ברמת אשכול. תושבי גבעת המבותר נענו להצעת זאב לב לקיים מניין של שמחת תורה בסלון ביתו, מאחר שהיה לו ספר תורה פרטי, וכך הפך ביתו למשכנו הראשון של בית הכנסת. בשנים הבאות נדד המניין בעוד שלושה בתים פרטיים לפני שעבר למשכן קבוע.

רוב המתפללים במניין העצמאי הראשון נזקקו לנוסח אשכנז, אולם היו גם מתפללים שעברו לפני התיבה בנוסח ספרדי. ראשוני המניין אינם זוכרים קבלת החלטות מסודרת בעניין נוסח התפילה. יחד עם זה הייתה תחושת שותפות חזקה שסייעה לעשיית ויתורים הדדיים בבית הכנסת. בעיות הבנייה העצמית קירבו את המשתכנים זה לזה, והייתה תחושה משותפת של אופוריה בעקבות הניצחון במלחמת ששת הימים, תקווה להתחלה חדשה ואפילו סוג של חלוציות ומסירות

⁴ אני מודה לחבריי שלמה רוזנר, יוסף הקר, ראובן בן עוליאל, אהרון קולומבוס, משה כובשי, אברהם רוזנטל, עמנואל אטקס ואבי לב שעזרו לי לשחזר את תהליך התגבשות בית הכנסת בשנים הראשונות. תודה מיוחדת לשלמה רוזנר על הערותיו הענייניות ועל עזרתו בעריכת המאמר.

לרעיון הרחבת ירושלים. היה טבעי לחשוב שהגיע הזמן למניין משותף לבני כל העדות, מה גם שעדיין היה הציבור קטן מכדי קיום של מניינים נפרדים. הקהילה התגבשה תוך ידיעה שבית הכנסת ישמש את כל העדות. ועם כל זה נדמה שגרעין המייסדים לא העריך נכונה את המרחק בין גוני האוכלוסייה השונים ואת הקשיים שהגיוון הזה יגרום בתהליך התגבשותו של המניין המשותף. התקבצו אליו יחד דתיים-לאומיים ממוצא מזרחי ואשכנזי בוגרי בני עקיבא; בעלי-בתים אשכנזים מהנוסח הישן, חלקם מתפללים בנוסח ספרד האשכנזי-חסידי וחלקם מתפללים בנוסח האשכנזי-גרמני; בעלי-בתים ספרדים שהתפללו בנוסח הספרדי הירושלמי; יוצאי צפון אפריקה שזוהו כספרדים אך נבדלו מהם בנוסח. הייתה שונות גם בתפיסת הניהול של בית הכנסת, ועל כך יפורט בהמשך.

אחד הדברים הראשונים שנעשו על ידי גרעין המייסדים של המניין היה הקמת עמותה לצורך ניהול תקין של בית הכנסת, ובעיקר לצורך הקמת משכן קבוע. בסעיף הראשון במטרות העמותה נאמר: "...לייסד בית כנסת, בתי תפילה למניינים לפי ההלכה היהודית (אורתודוקסית), לצרכי כל תושבי השכונה ללא הבדל עדה או ארץ מוצא". יו"ר העמותה הראשון היה פרופ' זאב לב, סגנו חיים אייבס, הגזבר היה ראובן בן עוליאל והמזכיר – אדיר זיק.⁵ העמותה הזמינה את כל תושבי גבעת המבחר, מכל הגוונים, להיות חלק ממנה ולקחת חלק בבניין הקהילה ובית הכנסת. ואכן הצטרפו גם תושבים שאינם שומרי מצוות אופייניים. הקמת עמותה, על כל המתחייב מכללי התנהלותה, יצרה קושי מסוים, שיבוא לידי ביטוי בהמשך הדרך: העמותה, וכמוה בית הכנסת, התנהלו באופן דמוקרטי (אסיפה כללית, בחירות, ועד מנהל, ועדת ביקורת וכו'), ואילו בין המתפללים והמייסדים היו כאלה שהתנהלות כזאת של בית כנסת הייתה זרה להם.

במקביל נזקק ועד העמותה הראשון גם לשאלת הנוסח התפילה. אדיר זיק הציע להנהיג את ה"נוסח האחיד" שהתווה בזמנו הרב שלמה גורן. כאמור, נוסח זה הוא למעשה נוסח ספרד, לאמור נוסח אשכנזי. לעומתו הציע אברהם רוזנטל ללכת בעקבות תקדים שהיה בירושלים בשלהי המאה ה-16, שהתפילה הייתה "לפי החזון", כדלקמן:

⁵ הבחירה הייתה אקראית לחלוטין אולם מצביעה על גיוון הנוסחים: נוסח אשכנזי (לב), נוסח ספרדי-ירושלמי (אייבס), נוסח מרוקאי (בן עוליאל), נוסח ספרד (זיק).

אוסף ידי שנית להודיע בישראל נאמנה, כי באלו הארצות מחבבין המצוות הרבה. בראשונה בענייני התפלה, הם מתפללים בכוונה גדולה. והחזנים הם קבועים, ארבעה מטיבי לכת יראי ה' בעיר הקדש, ואין להם שכר רק יחיו על הנדבות, מי שעולה לספר תורה עושיין לו מי שברך ונודר לעניים או לשיבה, וזה לעתים רחוקים. והתפלה קרובה ללועזים כמנהגים הטובים [...]. ובזמן הרב הגדול כמהר"ר עובדיה זלה"ה [ר' עובדיה מברטנורא] היתה קרובה מאוד כמנהג המסתערבים [היהודים ילידי ארץ ישראל] שנוהגים כדברי הרמב"ם [...]. אבל עתה כשנוספו הספרדים יצ"ו, כמעט מבטלין כל הלשונות ברוב ועושיין כרצונם. והחזנים, ג' מהם ספרדים ואחד מסתערב, וכל אחד אומר כרצונו, זה אומר קדושת 'כתר יתנו לך', ואחד אומר 'נקדש' או 'נעריצך' וגם יש שינוי לקדושה עצמה וכאלה רבות, האחד מאריך והאחד מקצר (יערי, תש"ג, עמ' 169).

הצעה זו התקבלה על ידי חברי הוועד, וכך נהוג בבית הכנסת עד היום.



מגילת היסוד של בית הכנסת

באמצע שנות השבעים של המאה הקודמת אישר מינהל מקרקעי ישראל מגרש לצורך בניית בית כנסת. מגילת היסוד המוצבת עד היום בכניסה לבית הכנסת מציינת, בין השאר, שבית הכנסת "נבנה" מתוך הסכמה לבנות בית תפילה לכל שבטי ישראל". תכנון בית הכנסת נמסר לידי של האדריכל דוד קאסוטו. הארכיטקטורה של בית הכנסת שילבה את מסורת בתי הכנסת הספרדים עם מסורת בתי הכנסת האשכנזים. במרכז בית הכנסת נמצאת הבימה ומושבי המתפללים מסביבה. ארון הקודש נמצא בכותל הדרומי של בית הכנסת ומהחלונות שמשני צדיו אפשר לראות את אזור הר הבית. ממפלס הכניסה יורדים להיכל בית הכנסת בשלוש מדרגות לקיים "ממעמקים קראתיך ה'".



היכל בית הכנסת, הישיבה מסביב לבימה

בחודש טבת תשל"ה נורתה אבן הפינה לבית הכנסת. ועד העמותה פנה במכתב מרגש לכל תושבי השכונה, סיפר בו את תולדות בית הכנסת ומטרותיו והזמין את כל התושבים לקחת חלק בבניינו בתרומה כספית, בחומרי בנייה ובהתגייסות אישית לעבודה. בין היתר הודגש במכתב ש"מניין לתפילה בשבתות וחגים התארגן בגבעה מיד עם ההתנחלות בה. כמניין היו מתפללים מעדות רבות, ונוסח

התפילה משולב ממנהגי כל העדות". ואכן כמעט כל תושבי השכונה התגייסו לבניית בית הכנסת, כולל אלה שהגדירו עצמם חילונים, ובעזרת מימון נוסף שהתקבל מהמועצה הדתית הוקם שלד בית הכנסת והתפילות התקיימו בקומת הקרקע. כסף להשלמת הבנייה נתרם על ידי המהנדס יצחק רייך ורעייתו (בעלי מלון רייך), ובית הכנסת נקרא על שםם. חנוכת בית הכנסת התקיימה ביום ירושלים תשל"ט במעמד נשיא המדינה יצחק נבון, הרבנים הראשיים לירושלים, ראש העיר טדי קולק ואורחים רבים.



שלט הנצחה, נחנך בחנוכת בית הכנסת

במהרה הפך בית הכנסת למוקד הקהילתי המרכזי בגבעת המבחר והיה לאבן שואבת לכל תושבי השכונה. גם תושבים שלא הגדירו עצמם כשומרי מצוות הוזמנו, ונהגו לבוא להשתתף באופן קבוע בתפילות בשבתות ובחגים ובאירועים נוספים, כגון מסיבות יום העצמאות ויום ירושלים שהתקיימו רובם ככולם באולם בית הכנסת. כן השתתפו במדורת ל"ג בעומר, בהגעלת כלים לפני פסח, בסיורי סוכות של ילדי השכונה, בשיעורי תורה בליל הושענא רבה ובליל שבועות. זאת נוסף למערכת מסודרת של שיעורי תורה מגוונים שנערכה באופן קבוע בכל השנה.

נוסח התפילה

השלמתו של מבנה הקבע חידדה את הקושי העיקרי שעמו התמודדו חברי הקהילה: איך מגבשים מכנה משותף לכל המתפללים וכיצד נותנים לכל המנהגים ביטוי במניין המשותף. כבר בראשית הדרך התברר שמעבר לנוסח, יש גם שינויי נוסחאות, מנהגים ועניינים נוספים שלא בהכרח נופלים תחת ההגדרה "לפי החזון". נוהלי התפילה התגבשו בשנים הראשונות תוך כדי תנועה, אולם הורגש צורך לדרון בנוסח התפילה ובנוהלי התפילה באופן מסודר יותר. באספה הכללית במוצאי שבת בראשית תשל"ז נבחרה ועדת תפילה (שהורכבה מנציגי העדות ומרבנים תושבי השכונה) שהייתה אמורה לעגן בהסכמה סדרי תפילה מפורטים תוך שמירה על עיקרון השוויון ובהתאם להלכה. אולם פרוטוקול האספה הכללית השנתית של אגודת בית הכנסת שהתכנסה במוצאי שבת בראשית תשל"ח, מלמד שיו"ר האגודה פרופ' יעקב רוס דיווח שוועדת תקנון התפילה שהוקמה באספה הכללית הקודמת לא הופעלה בגלל "הערכת היו"ר שהנהגים עדיין לא בשלים לקביעתם המנוסחת בתקנון". במהלך האספה התקיים דיון ער על אופי התפילה וניהולה, והוצע להפעיל מחדש את הוועדה. דעה אחרת שהושמעה באספה הייתה "להשאיר את העניינים להתפתחויות אד-הוק"⁶. בסופו של דבר התכנסה הוועדה מספר פעמים וקבעה סדרי תפילה מפורטים שהתבססו על הניסיון שגובש תוך מתן פתרונות לעניינים שנפלו בין הנוסחים. מדובר לא רק בנוסח התפילה ובמנגינות אלא גם בשאלות ניהול התפילה ובמנהגים השונים הקשורים להתנהלות בית הכנסת.

הנושאים שבהם התבקש השילוב בין הנוסחים ומנהגי העדות השונות נחלקים לארבעה תחומים: נוסח התפילה, תוספות לנוסח, מנהגים והנהגות, ליטורגיקה – נעימות ומנגינות. הוועדה נתנה דעתה בעיקר לנוסח התפילה ופחות לשאר התחומים, אולם דווקא נוסח התפילה היה התחום הקל ביותר לפתרון. שלושת התחומים האחרים התבררו כחשובים אולי הרבה יותר לקביעת אופי התפילה ולשילוב בין העדות. לא תמיד ניתן היה להכריע על ידי החלטת ועדה, והיה צורך לתת לזמן לעשות את שלו. משום כך תהליך השילוב היה ארוך וגרם לעתים למריבות לא קלות. היו, אשכנזים ובני עדות המזרח, שהתקשו להסתגל לשינוי בהרגלי "בית אבא" או "בית סבא" ועזבו את המניין. בשלב מסוים ערערה

⁶ פרוטוקול האסיפה הכללית 8.10.1977, ארכיון בית הכנסת. במקורות כתובים מחיי בתי כנסת כראי לאידאולוגיה ולמאפיינים חברתיים-לאומיים עסק גפני במאמריו, למשל גפני, 2016.

קבוצה גדולה ממתפללי הנוסח "המזרחי" על סדרי התפילה ועל הדרך הדמוקרטית לקביעת הנהלים ופרשה תוך מריבה קשה, כפי שיתואר בהמשך. לא ניתן לתאר כאן את התהליך במלואו ואת המוקשים שנוטרלו לאורכו. בארבעים השנים מאז החל לפעול המניין המשותף התגבשו מנהגים ונהלים המשקפים קיום סביר ובדרך כלל גם רגוע, למרות שינויים דמוגרפיים לא מבוטלים ששינו את פני הקהילה. הוועדה הצביעה על הכיוון והציבה את העקרונות. השילוב האמתי נוצר בהתנהלות היום-יומית במהלך השנים.

האחווה ששררה בין ראשוני התושבים בשכונה בשנות הבנייה יצרה אווירת פשרה ונכונות מסוימת לויתורים. מן ההתחלה נקבעו שני עקרונות התקפים ונשמרים עד היום. האחד: בית הכנסת הוא ממלכתי-ציוני ביסודו, דבר שמתבטא בתפילה לשלום המדינה ולחיילי צה"ל בשבתות וחגים, אמירת הלל ביום העצמאות וביום ירושלים. בימים של הזכרת נשמות מוסיפים גם תפילת יזכור לחיילי צה"ל ובה מונים בשמותיהם את חיילי צה"ל מחטיבה 10 שנפלו בגזרת גבעת המבחר. העיקרון השני: שמירה על איזון בין עדות אשכנז ועדות המזרח. בשבתות ובחגים בעלי התפילה ישמשו ברוטציה – שחרית לעדה אחת ומוסף לשנייה. נקבע גם שיעשה ניסיון לאזן בין העולים לתורה כדי שאף עדה לא תרגיש מקופחת. וכאמור הגיוון העדתי איננו רק בין ספרדים ואשכנזים. ב"עדות אשכנז" יש שמתפללים בנוסח אשכנז ובנוסח ספרד; ב"עדות המזרח" יש מתפללים בנוסח הספרדי הירושלמי ויש המתפללים בנוסח יהודי מרוקו או בנוסח יהודי כורדיסטן. אולם הרוטציה לא דקדקה בין העדות השונות, והחלוקה הייתה בין שתי הקבוצות העיקריות – נוסח אשכנז ונוסח עדות המזרח.

בכל זאת נעשה ניסיון לאחידות מסוימת על ידי בחירת הסידור "רינת ישראל" כסידור ה"רשמי" של בית הכנסת. נרכשו עותקים של שלוש הגרסאות של הסידור – נוסח ספרד, נוסח אשכנז ונוסח עדות המזרח. אולם התברר שבועד הציבור האשכנזי רובו ככולו השתמש בסידור הזה באחד משתי גרסותיו האשכנזיות, חלק גדול מהציבור הספרדי המשיך להשתמש בסידורים המסורתיים שבהם נהג להשתמש.⁷

⁷ נסים ליאון (תשע"ה) רואה בסידור "רינת ישראל" מהפכה גדולה בליטורגיה הדתית הלאומית שאותה הובילו בני עקיבא וחוגי הצעירים של הציונות הדתית שניסו ליצור מסורת אשכנזית-ישראלית ולשלב בתוכה את המסורת הספרדית באמצעות סידור "רינת ישראל" בנוסח עדות המזרח. על פי ליאון, השילוב הזה לא צלח, כפי שהתברר גם בבית הכנסת בגבעת המבחר.

בימות החול כמעט לא קיימת בעיית נוסח. בשבתות ובחגים, למרות השוני בין הנוסחים, ההבדלים בבסיס אינם מהותיים והשינויים הם מינוריים. לדוגמה, סיומה של ברכת השיר ("נשמת") בנוסח האשכנזי שונה מסיומה בנוסח הספרדי. או, למשל, הקדושה של עדות המזרח בשחרית לשבת שונה מזו האשכנזית, ומקבילה לקדושה האשכנזית בימות החול. לצד העיקרון המנחה הראשוני, שכל תפילה תנוהל על ידי בעל התפילה על פי הנוסח שלו, נקבעו גם קטעים "קשיחים" שבעל תפילה אינו רשאי לשנות. לדוגמה, הוצאת ספר תורה בשבת תהיה תמיד בנוסח משולב המחייב את כל בעלי התפילה לומר את "אתה הראית לדעת" בנוסח עדות המזרח, וכל בעל תפילה, גם ספרדי, אומר את "שמע ישראל" ושאר הפסוקים לפי נוסח אשכנז. תפילת קבלת שבת נהגה כבר בהתחלה לפי "נוסח בני-עקיבא" (ולאחר מכן, לעתים, לפי נוסח קרליבך). "לכה דודי" מושר במנגינה על פי בחירת החזן, לעתים אשכנזית ולעתים מזרחית, אבל "מזמור שיר ליום השבת" מושר תמיד על ידי כל הציבור לפי המסורת הירושלמית של עדות המזרח. לאחר מכן אומרים כולם "במה מדליקין", שהמתפללים לפי נוסח ספרד (האשכנזי-חסידי) אינם נוהגים לומר, ומאידך גיסא ויתרו על אמירת שיר השירים. כלומר, נעשה ניסיון לשילוב של נוסחים ומנגינות ולא רק שמירה עיוורת של העיקרון "לפי החזן". כאן המקום לציין שדווקא העובדה שחלק גדול מהציבור היו בוגרי החינוך הממלכתי-דתי ובני-עקיבא תרמה לשילוב, שכן הנוסח והמנגינות היו ידועים לכולם.

דוגמות נוספות לשמירתו של עקרונות השיוויון והאיזון: נוסח ברכת החודש האשכנזי שונה לחלוטין מהנוסח של עדות המזרח, ועל הגבאים היה להקפיד שברכת החודש תיאמר לסירוגין, פעם בנוסח אחד ופעם בנוסח שני. כל כך הקפידו בהתחלה על האיזון עד שקרה מקרה שלתפילת מוסף עלה בעל תפילה אשכנזי אולם תורה של ברכת החודש היה לפי הנוסח הספרדי; כדי לא לקפח נשלח לברכת החודש בעל תפילה ספרדי, שהתחלף לאחר מכן בבעל תפילה אשכנזי... דוגמות אחרות הן מתפילת טל ומתפילת גשם. לכל נוסח בשתי תפילות אלו פיוטים שונים לחלוטין; תחילה המחשבה הייתה שהן ייאמרו לסירוגין, טל בנוסח אחד וגשם בנוסח שני; אלא שמהר מאוד הוברר שסירוגין מסוג זה יביא לקביעות בנוסחים, הן של טל והן של גשם, שהרי אם תפילת גשם תיאמר בנוסח אשכנזי, תפילת טל תיאמר בנוסח ספרדי, ובשנה שלאחריה – חוזר חלילה; ואיזון של שנה אחת כששתי התפילות בנוסח אחד ושנה אחרת שתיהן בנוסח השני – מכביד על הזיכרון ועל התחושה. הפשרה שנבחרה – אולי מצחיקה ובוודאי מכבידה – היא ששתי התפילות נאמרות יחד, בזו אחר זו, וכל הקהל שר

ביחד את שתיהן. אמירת שני הנוסחים מתקבלת היום בטבעיות ומוסיפה לאווירת החגיגות של תפילת הטל והגשם. בסופו של דבר "שם המשחק" הוא ויתורים ופשרות, ולא תמיד הדבר בא בקלות, במיוחד כשהיו חברים, מכל העדות, שניהלו פנקסנות מוקפדת.

הפעמים היחידות שבהם מתקיימים מניינים נפרדים הם ימים נוראים. תפילות ראש השנה ויום כיפור שונות כל כך מבחינת הנוסח, הליטורגיקה והמנהגים, וקשה ביותר למצוא דרך לשלב ביניהם. אולם גם בהן מקפידים על עיקרון האיזון המתבטא במקום התפילה: שנה אחת התפילה בנוסח הספרדי נערכת בהיכל בית הכנסת, והתפילה בנוסח האשכנזי – באולם האירועים; בשנה שלאחריה האשכנזים בהיכל והספרדים באולם. גם הסליחות מתקיימות בנפרד. נעשה ניסיון לאמץ את נוסח הסליחות המשולב שגובש בישיבת הקיבוץ הדתי במעלה גלבע, אולם הציבור לא קיבל את הנוסח הזה.

מנהגים ותוספות לנוסח

בכל עדה יש תוספות לתפילה שאינן חלק מהנוסח הבסיסי אולם הן בעלות חשיבות. למשל: בנוסח עדות המזרח אומרים בערבי חג פרק תהלים המיוחד לאותו חג. בשבת "זכור" לפני הקריאה בתורה אומרים ברוב קהילות ספרד את הפיוט הארוך של ריה"ל "מי כמוך ואין כמוך". לאשכנזים יש את ה"אקדמות" לפני קריאת התורה בשבועות ואת פיוטי ה"רשות" לחתן תורה ולחתן בראשית בשמחת תורה. הספרדים נוהגים לקרוא גם לחתן תורה נוסף – חתן מעונה. ועדת התפילה החליטה שכל התוספות והמנהגים האלו ייכנסו לנוסח התפילה המשותף. יתרה מזו, לחתן מעונה, שהוא כאמור מנהג ספרדי, אין פיוט "רשות" כמו לשאר החתנים. כדי שחתן מעונה לא ירגיש שונה נאמר הפיוט "רשות לחתן תורה" גם לחתן מעונה בהתאמה המתבקשת ובשינויים מזעריים. בשנים הראשונות חתן מעונה היה תמיד ממוצא ספרדי, אך במהלך השנים היו גם חתני מעונה אשכנזים. מהפך מושלם.

והנה דוגמה למנהגים נוספים ששולבו במהלך קריאת התורה: הספרדים נוהגים לשיר פיוטים שונים בעליות לתורה של חתנים, בר מצווה, הולדת בן או בת וכדומה. בשלב די מוקדם הודפסו הפיוטים וחולקו לציבור המתפללים לפני קריאת התורה, והפכו לחלק בלתי נפרד מתהליך שמחת העולים לתורה לספרדים ולאשכנזים כאחד.

ליטורגיקה – נעימות ומנגינות

אחת הבעיות הנדונות במניין המשותף היא המסורת הליטורגית.⁸ ה"אוזן האשכנזית" לא רגילה לסלסולים ולנעימות המזרחיות, ומי שגדל על הנעימות המזרחיות מתקשה, לעתים, עם המנגינות המקובלות בחזנות האשכנזית. אמנם ברוב בתי הכנסת האשכנזים ויתרו כבר מזמן על חזנות מסורתית, והיא שמורה בעיקר לקונצרטים לחזנות שהפכו להיות פופולריים מאוד. במניינים של הציבור הדתי-לאומי מקובל לשלב בנוסח המסורתי נעימות חסידיות וגם להתאים מנגינות של שירים ישראליים לקטעי תפילה שונים: בקדושה, בימים נוראים ובכלל. בגלל הציבור המעורב בגבעת המבחר ובשל תהליך השילוב, נאלצה הקהילה לעבור מסלול כפול של שינויים ליטורגיים, הן הסתגלות של כל עדה למסורת החזנות של העדות האחרות והן הסתגלות לשינויים הליטורגיים העוברים על בתי הכנסת בארץ. תהליך התאמת מנגינות לקטעי התפילה השונים כלל לא רק ניגונים חסידיים ונעימות ישראליות "קלסיות" אלא גם מנגינות מזרחיות ("ים תיכוניות"). אחת הדוגמות הבולטות לגיוון היא תפילת הלל. בצד המנגינות המסורתיות שולבו בקטעי ההלל מנגינות מזרחיות. כמעט כל קטעי תפילת ההלל מושרים על ידי כלל הציבור, ללא קשר לבעל התפילה, והדבר יוצר הרגשה מיוחדת בקרב המתפללים. תפילת "הלל" בגבעת המבחר ביום העצמאות וביום ירושלים הפכה כבר מזמן לשם דבר. גם בתחום זה צריך לציין את העובדה שחלק גדול מהמתפללים היו בוגרי החינוך הממלכתי-דתי, והיה קל יותר "לזרום" עם השילוב המוסיקלי.⁹

ומה קורה כאשר בנוסח אחת העדות יש נעימות ייחודיות לחג מסוים? לדוגמה, לאשכנזים יש בשלושת הרגלים נעימה מיוחדת לקטע "שוכן עד" שבסוף ברכת השיר. מה יהיה אם החזן יהיה בן עדות המזרח? במקרה זה, אם עלה בעל תפילה ספרדי הנעימה הזו לא נשמעה, והדבר נתקבל, מה גם שאצל הספרדים הקטע הזה כלל אינו קיים כפי שהוזכר לעיל. כל עדה למדה לוותר על נעימות ייחודיות כשבעל התפילה באותה הזדמנות היה בן עדה אחרת.

⁸ בספרות המחקרית וההגותית העוסקת בתחום הליטורגיקה של בתי הכנסת אפשר למצוא כמה מאמרים העוסקים בשינויים הליטורגיים המתחוללים בבתי הכנסת. ראו, למשל, אלטמן, תשע"א; גרוס, תש"ע; ליאון, תשס"ח; ליפשיץ, תשס"ח; פרידלנדר בן ארזה, תשס"ח.

⁹ ליאון (תשע"ה) רואה את הכנסת המנגינות החדשות והמודרניות כחלק מהמהפכה שהובילו צעירי הצינות הדתית.

קריאת התורה נעשתה לסירוגין על ידי בעלי קריאה בנוסח ספרדי ובנוסח אשכנזי. בתחילה היו בעלי הקריאה ממתפללי בית הכנסת, אולם משנתמעטו הדורות והחל להשתמש בבעלי קריאה חיצוניים – הוקפד על עקרון הסירוגין, אחד ספרדי ואחד אשכנזי. וגם במקרים שאיזון זה הופר, מסיבות שונות, הדבר התקבל ללא בעיות על ידי הציבור. בשנים האחרונות חזר בית הכנסת לבעלי קריאה בעיקר מבין המתפללים הקבועים, חלקם הגדול ספרדים, והדבר מתקבל בטבעיות מוחלטת.

קריאת מגילת אסתר נעשית במשותף על ידי שני בעלי קריאה, אשכנזי וספרדי.

ניהול התפילה, הנהגות בית הכנסת

כפי שצוין לעיל, מסורות ניהול התפילה והנהגות בית הכנסת ("גבאות"), שונות במידה ניכרת בין בתי הכנסת האשכנזיים לספרדיים. גם בתי הכנסת באותה עדה שונים לעתים זה מזה במסורותיהם ובמנהגיהם. למשל, פסוקי דזמרה נאמרים לפי מנהגי עדות המזרח בקול כאשר אחד המתפללים קורא את הפרק בקול והציבור עוקב אחריו, ואילו לפי המסורת האשכנזית הציבור אומר ביחד את המזמור והחזן מסיים בקול. דוגמות נוספות: בחלק גדול מקהילות עדות המזרח נוהגים למכור את הכיבודים השונים – פתיחת ארון הקודש, עליות לתורה וכו' לכל המרבה במחיר, דבר שאיננו מקובל בקהילות אשכנז, בייחוד לא בציבור הציוני-מודרני. בני עדות המזרח נוהגים להוסיף עליות לתורה באופן קבוע והאשכנזים לא. כיצד ינהגו?

האשכנזים לא הסכימו באופן קטגורי למכירת כיבודים מתוך טענה שיש כאן פגיעה בשוויון. אך מכירת כיבודים מהווה הכנסה כספית חשובה לאחזקת בית הכנסת, וכדי לא לפגוע בהכנסות הוסכם שיושת תשלום שנתי קבוע על כל חברי עמותת בית הכנסת. הגבאים ינהלו רישום מדויק של העליות לתורה, והכיבודים יינתנו באופן שוויוני לחלוטין לכל חברי הקהילה. נוסף לכך העולים לתורה תורמים גם הם כרצונם. רק בימים נוראים, כאשר מתקיימת הפרדה לשני מניינים, מקיימים במניין הספרדי מכירה של הכיבודים השונים ושל העליות לתורה.

בעניין הוספת עליות בשבת קבעה הוועדה שלא יותרו יותר משתי הוספות. הגבאים השתדלו לעמוד בכך, אולם בשנים הראשונות היו לחצים כבדים לעוד הוספות, במיוחד בשבתות שבהן היו שמחות – בר מצווה, חתנים וכדומה, והגבאים לא תמיד עמדו בלחץ. גם כאן הזמן "עשה את שלו", והבעיה כמעט ואינה קיימת יותר.

כבר הוזכר שלצורך הקמת בית הכנסת וניהולו השוטף הוקמה עמותה המתנהלת באופן דמוקרטי על פי חוק העמותות. ועד העמותה מדווח על התנהלותו לאספה הכללית, וזו בוחרת מדי שנה את מוסדות העמותה. אף שהדבר אינו מצוין בתקנון העמותה, משתפי האספה הכללית היו כולם גברים, חברי העמותה. פעם אחת, כשאחד מחברי העמותה היה בשירות מילואים, באה אשתו לייצג את המשפחה באספה הכללית. השתתפותה של האישה באספה לא הייתה לרוחו של רב הקהילה, שהעיר לה, בנועם ובמתנות כדרכו, שלא מקובל לשתף נשים בענייני בית הכנסת. לשאלתה מי אמור לייצג את הקול המשפחתי ענה הרב שאפשר לבקש את הבן הבכור, שחגג לא מכבר בר-מצווה, לייצג את המשפחה. האישה השיבה ששיקול דעתו של ילד בן 13 איננו משתווה לשיקול דעת של אדם מבוגר. מאז אותו אירוע עברה הקהילה מהפך. נשים משתתפות באופן קבוע באספה הכללית ודעתן נשמעת. בכל ועד עמותה שנבחר בשנים האחרונות מכהנות אחדות מנשות הקהילה, ויש להן השפעה על ניהול והתנהלות בית הכנסת.

ימי זיכרון וחזקות

כבר בתחילת קיומו של המניין המשותף התעוררו בעיות שהיה להן פוטנציאל לגרום למחלוקות אישיות. היו ימי זיכרון ("יארצייט"), תאריכי שמחות, פרשות בר מצווה וכו' במועדים זהים לכמה מתפללים. גם בנושא זה יש הבדלים בין העדות, וכמובן גם בהתייחסות האישית של המתפללים. לימי זיכרון העדיפו רוב הספרדים עלייה אחרונה בשבת (משלים) ולאחריה אמירת חצי קדיש. האשכנזים העדיפו "מפטיר" או הסתפקו בעלייה כלשהי בין שבעת הקרואים. ועדת התפילה נתנה דעתה גם לתחום זה, וקבעה נהלים ברורים וסדרי קדימויות. ליום זיכרון של קרוב משפחה מדרגה ראשונה יש קדימות על זה של קרוב מדרגה שנייה. ניתן לומר שדווקא בתחום זה נפתרו הקונפליקטים ברובם בהידברות. כדי להקל על הגבאים ועל סדרי הקדימויות, כל חבר בקהילה התבקש למלא שאלון קצר ולציין את ימי הזיכרון, ימי השמחה, פרשיות בתורה שהוא יודע או מעוניין לקרוא וכל עניין שיכול לבוא לידי ביטוי בבית הכנסת. הוכן יומן חודשי לכל השנה ובו מצוינים כל ימי הזיכרון כך שהגבאים יכלו להתכונן ולא עמדו בפני הפתעות. היומן הזה מתעדכן במהלך השנה ומשמש את הגבאים בעילות מרובה. כבר קרה שהגבאי הזכיר לאחד החברים שיש לו יום זיכרון שנשכח מזיכרונו. בעיה קשה יותר הייתה בעיית ה"חיובים". בימות החול כל בעל חיוב שהיה מעוניין בכך ניגש ל"עמוד". בשבתות התעוררה לעתים בעיה כפולה. בעל חיוב

ממוצא אשכנזי שלא ידע לעבור לפני התיבה ויתר, בדרך כלל, ולא עלה. לעומת זה בעל חיוב ממוצא מזרחי גם אם לא היה "בעל נוסח", לא תמיד היה מוכן לוותר. והיה צריך גם לשמור על האיזון הכולל בין ספרדים ואשכנזים כאשר בעל תפילה דורש בתוקף את זכותו להתפלל כבעל חיוב.

בעיה נוספת שהתעוררה הייתה בעיית ה"חזקות". מתפללים מכל העדות דרשו לקבל עליות וכיבודים מתוך טענת "חזקה". טענת זו לא נשקלה במקרה של חיוב, אולם עוררה בעיות במקרי יום הולדת, בר-מצווה וכדומה. מתפלל במניין האשכנזי ביום כיפור דרש באופן קבוע לקבל את "מפטיר יונה". במשך כמה שנים הוא קיבל את המפטיר עד שהתעוררה התנגדות ציבורית. כשהגבאים הודיעו לו שלא יקבל את "מפטיר יונה" הוא עבר להתפלל בבית הכנסת הקודם שהתפלל לפני שעבר לגור בגבעת המבותר ששם, לדבריו, מכירים ב"חזקותו". גם במניין הספרדי עמד אחד המתפללים על זכותו ל"מפטיר יונה", והוא קיבל את מבוקשו לאחר ריב מילולי לא נעים. העניין הסתיים רק כשהאיש הלך לעולמו.

קשיים ומחלוקות

בשנים הראשונות היו מתפללים מכל העדות שניהלו בקפדנות פנקסנות מפורטת של מי התפלל מה ומתי, למי מגיע ולמה יש חריגה וכו'. הדבר בלט בעיקר בשלושת הרגלים: התווכחו מי היה בעל התפילה ב"הלל" ולפי איזה נוסח תיאמר תפילת טל או תפילת גשם. מתפללים בודדים מכל העדות עזבו את בית הכנסת ועברו לבתי כנסת אחרים בסביבה שבהם התפללו בנוסח שהתאים להם. בשנת תשמ"ח (1988) פנו מספר חברים בני עדות המזרח וביקשו לקיים בבית הכנסת מניין נפרד. האספה הכללית של המתפללים דחתה את הבקשה, שכן הקהילה ראתה בשילוב עיקרון שאין לסטות ממנו. היו בסביבה בתי כנסת נוספים בכל הנוסחים, וכל אחד יכול היה למצוא במרחק הליכה בית כנסת כלבבו. אולם המתפללים שבקשתם נדחתה לא הסכימו עם ההחלטה, פלשו לאולם בקומת הקרקע והפכו אותו לבית כנסת בנוסח עדות המזרח.

עמותת בית הכנסת ניהלה נגד הפולשים מאבק משפטי שנמשך חמש שנים בבתי דין רבניים ובבתי המשפט האזרחיים, ובסופו עזב המניין הפורש את בית

הכנסת ועבר בערב ראש השנה תשנ"ה למבנה זמני שהועמד לרשותם במגרש ציבורי בשכונה. דיון הלכתי וחלק מפסקי הדין פורסמו בתחומין.¹⁰ במשך חמש שנות המאבק המשיך המניין הרגיל לפעול על פי העקרונות שגובשו. העובדה שבתוך בית הכנסת פעל מניין נוסף העיבה על המהלך התקין של התנהלות בית הכנסת, אך מצד שני האווירה האופוזיציונית למניין המשולב כמעט נעלמה, והשילוב הפך יותר ויותר להיות טבעי ומקובל על הכול.¹¹ במהלך השנים נערכו שינויים שהזמן גרמם בהתנהלות התפילה. כשנוסד המניין, היה ויכוח על מועד התפילה בשבתות. המבוגרים מבין המתפללים בני עדות המזרח רצו שהתפילה תתחיל מוקדם, בשבע בבוקר. האשכנזים לא הסכימו להתחיל לפני שמונה. התוצאה הייתה פשרה – 7:30. אבל הציבור "הצביע ברגליים", ונוכחות מלאה הייתה רק מ-8:30 ואילך. התפילה נקבעה לשעה 7:45 אולם ללא הועיל. בודדים הופיעו לתפילה בשעה כל כך מוקדמת. אחד המתפללים הספרדים שהגיע בזמן, החל לומר את פסוקי דזמרה בקול, פסוק פסוק, לפי המנהג הספרדי. ב"נשמת" כבר היה ציבור גדול בבית הכנסת. אמירת פסוקי דזמרה בסגנון הספרדי נמשכה גם לאחר שתחילת התפילה הוזזה ל-8:00 בבוקר והפכה להיות חלק מהתפילה התקנית. כיום משתתפים באמירת הפסוקים ספרדים ואשכנזים כאחד, וזה הפך להיות חלק מהנוסח המשותף המקובל על כולם.

גבעת המבחר משנה פניה

עם השנים חלו שינויים באופי השכונה. חלק מהתושבים הוותיקים שהיו בין מייסדי בית הכנסת עזבו ואחרים נפטרו, ביניהם דמויות שהיו מעמודי התווך של הקהילה כפרופ' זאב לב ואדיר זיק ז"ל. משכונה מעורבת והטרורגנית הופכת גבעת המבחר לשכונה בעלת אופי חרדי. מחירי הבתים הפרטיים גבוהים, ומשפחות מהמעמד הבינוני אינן מסוגלות לרכוש בה בית. התושבים החדשים ממוצא אשכנזי, שרובם חרדים בני חו"ל, הקימו מניין משלהם. רוב התושבים החדשים ממוצא ספרדי, בחלקם חרדים שהתיישבו בשכונה בשנים האחרונות,

¹⁰ לב, תשמ"ט; הנ"ל, שם; הרב דייכובסקי, תשנ"א; הרב רפאל, תש"ן.

¹¹ נסים ליאון (2006) מתאר מריבות וחילוקי דעות בבתי כנסת לא רק בין ספרדים ואשכנזים אלא אף בין עדות ספרדיות שונות החולקות יחד בית כנסת משותף, זאת כתוצאה מתהליכים דתיים, חברתיים ופוליטיים העוברים על החברה הספרדית. כל עדה רוצה לשמר את מסורתה, והימצאות שתי עדות ושתי מסורות בכפיפה אחת יוצרת מתיחות המובילה לעתים להשתלטות עדה אחת ומסורת אחת על כלל בית הכנסת.

הצטרפו לבית הכנסת הספרדי שהוקם, כזכור, על ידי קבוצת הפורשים מבית הכנסת המשותף. לבית הכנסת ע"ש רייך הצטרפו מתפללים חדשים, ספרדים ואשכנזים, המקבלים כמובן מאיליו את הנוסח המשולב. ויחד עם זה, המצטרפים החדשים מתקשים למלא את השורות המידלדלות בבית הכנסת.

סיכום והשתמעויות

למרות התמעטות מספר המתפללים האחדות והמעורבות הקהילתית מתגברות. נעלמה תופעת ה"פנקסנות" בניהול התפילות. ייתכן מצב ששני בעלי תפילה בשבת יהיו מאותה עדה והדבר מתקבל ללא כל הערה. יתרה מזו, בעל תפילה מעדה אחת עשוי להשתמש במנגינות ממקורות מזרחיים ומערביים באופן טבעי ביותר. לדוגמה, כבעל תפילה אני משלב בקדושה של מוסף לשבת מנגינה של קרליבך עם מנגינת שיר של זהר ארגוב, לשמחתם של כל המתפללים. בתפילת הלל אנחנו משלבים כבר שנים מנגינות מסורתיות מזרחיות ומערביות. כפי שכבר תואר לעיל, בשנים האחרונות נאמרות על ידי כל הציבור תפילות גשם וטל בשני הנוסחים זה לאחר זה ברצף. בתורה קוראים בכל הנוסחים בהתאם לזמינות בעל הקורא ולא לפי התור. פסוקי ההקפות בשמחת תורה נאמרים לפי כל הנוסחים, וכך גם מנגינות ההקפות. כשיוצאים בתום התפילה מבית הכנסת, תענוג לראות את כל הציבור עומד בחצר לשיחות הרגילות של אחרי התפילה ללא מחיצות עדתיות.

בדרך כלל אנשים מביעים געגועים למסורת העדתית, למנגינות ולנעימות שעליהן גדלו. והנה מסתבר שכמעט כל מי שהיה קשור לבית הכנסת בגבעת המבותר אך לא גר היום בשכונה מסיבה זו או אחרת, מביע את געגועיו לסגנון התפילה המיוחד שהתגבש בקהילה. הדבר בא לידי ביטוי בשלושת הרגלים ובימים הנוראים כשכתי הכנסת מתמלאים לא רק בתושבי השכונה אלא גם בחברים ובני משפחה המבקשים לחזור למנגינות ולנוסח המוכרים. במהלך השנים אפשר להבחין בימים נוראים בתופעה של "זליגת" מתפללים מהמניין האשכנזי לספרדי ולהפך. התופעה הזו מוכיחה, לדעתי, שהמניין המשולב יחד עם האווירה המיוחדת שנוצרה בקהילה, יצרו מסורת חדשה שאליה מתגעגעים לא פחות מאשר למסורת "בית אבא".

לקהילה המעורבת יש גם תוצאות לוואי נוספות. השותפות הספרדית-אשכנזית הביאה לכך שמנהגי כל העדות מוכרים לכל חברי הקהילה. בני אשכנז יודעים איך מתנהגים ומה אומרים בניחום אבלים אצל בני עדות המזרח וכן להפך. אני, כבעל תפילה מרקע אשכנזי, סיגלתי לעצמי את המנהג הספרדי לומר

חלק גדול מהתפילות בקול, ואני מוצא שהדבר מביא להתעוררות בקרב המתפללים.

הרבה פעמים נשאלתי על ידי מכרים שהיו מעורבים בהקמת קהילות חדשות האם כדאי להקים בית כנסת משותף לעדות השונות. מעולם לא נתתי תשובה החלטית. לאחר שתיארתי באוזניהם מה קרה אצלנו במהלך השנים נהגתי להוסיף "סבלנות ואורך רוח הם שם המשחק". יש הרבה בתי כנסת בישראל המשלבים בין נוסחי העדות השונות, אולם לא ידוע לי על בית כנסת אחר בישראל הדומה בהתנהלותו לבית הכנסת שלנו ולנוסח הייחודי שפיתחנו. אני יודע שהייתי רוצה לראות עוד רבים כאלה. בפסגת זאב, השכונה הסמוכה מצפון לגבעת המבותר שהוקמה כ-15 שנה לאחר שנבנתה גבעת המבותר, הוקמו 31 בתי כנסת המייצגים את עדות המזרח (14), עדות אשכנז (6), תימן (3), חב"ד (4), צפון אפריקה (4), וכן קיימים מניינים לרוב בבתים פרטיים ובמבני ציבור (שפנייר, תשס"ה – תשס"ו). אין ביניהם אף לא בית כנסת אחד המנסה לשלב במתכונת כזו או אחרת את נוסחי העדות השונות.



בית הכנסת ע"ש רייך בגבעת המבותר – מראה כללי

אין בתיאור הדברים כאן מענה לכל השאלות שהוצגו בפתח המאמר. התהליך שעברנו איננו מתאים לכל קהילה, ובוודאי שאיננו מתאים למי שמעוניין לשמר את מסורת אבותיו במלואה. אבל מיזוג הגלויות בציבור הדתי-לאומי הוא תהליך בלתי הפיך, והקהילה שלנו מוכיחה שניתן להגיע לשילוב גם בבית הכנסת, ועל כך גאוותנו.

מקורות

- אביטן, מ' (תשע"ד), זרים בבית אבא. *מקור ראשון*, 842.
- אלטמן, י' (תשע"א). מליברליזם מוסיקלי עד מנייני קרליבך. *עלוני ממדא*, 123.
- בווגל, מ' (תשע"ה). כבר לא אורחים. *מקור ראשון*, 903
- גולדפלם, ד' (ללא תאריך). *גבעת המבחר מאז ולעולם* (מצגת). https://www.youtube.com/watch?v=6M-AL_N9k70
- גרוס, ט' (תש"ע). הרהורים על נוסחי התפילה ומקומו של היחיד. *עמודים*, 772 (3) (מהדורה אינטרנטית).
- גפני, ר' (2011). משנה מקום: אוכלוסיות ובתי כנסת נודדים בירושלים, 1860–1980. בתוך: ק' כהן-הטב, א' זלצר, ד' בר (עורכים), עיר בראי מחקרה: *מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית תרבותית של ירושלים לדורותיה* (עמ' 238–265). ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ומכון שכטר למדעי היהדות.
- _____. (2016). ב"מסגרת חיינו הפרטיים והציבוריים": קהילה, דת ולאומיות בעשר שנות טורי ישרון (1966–1975). *קשר*, 48, עמ' 82–91.
- דייכובסקי, הרב ש' (תשנ"א). חלוקת בית כנסת בין שני מניינים. *תחומין*, יב, עמ' 101–106.
- חסון, ע' (תשע"ה). מי שחציו מזרחי וחציו אשכנזי. *מקור ראשון*, 903.
- יפרח, י' (תשע"ה). פנתר ורוד. *מקור ראשון*, 903.
- כהן, ח' (תשע"א). אני במערב (א) ולבי במזרח / חינוך ציוני-דתי אשכנזי: האם אפשר אחרת? *דעות*, 49 (מהדורה אינטרנטית).
- יערי, א' (תש"ג). אגרות ארץ ישראל – איגרת ר' ישראל מפירושא מירושלים. תל-אביב: גזית.
- לב, ז' (תשמ"ט). דיני ממונות במעמד צד אחד. *תחומין*, י, עמ' 151–187.
- _____. (תשמ"ט). זכות בעל דין להתנגד לסדרי דין. *תחומין*, י, עמ' 177–178.
- ליאון, נ' (2006). התסיסה החרדית בקרב היהודים המזרחים: תמונות אתנוגרפיות מאשנב בית הכנסת העדתי. בתוך: א' רביצקי (עורך), ש"ס – *היבטים תרבותיים ורעיוניים* (עמ' 165–193). תל-אביב: עם עובד ומרכז רבין.
- _____. (תשס"ח). תמורות בבית הכנסת העדתי ביהדות המזרחית. *אקדמות*, כ, עמ' 89–107.
- _____. (תשע"ה). מבני עקיבא למניין ה'צעירים' – הלאמת המסורת האשכנזית בקהילת המתפללים הציוני-דתיים. *עיונים בתקומת ישראל*, 10, עמ' 153–176.

ליפשיץ, י"י (תשס"ח). לשמוע אל הרינה ואל התפילה. *אקדמות*, כא, עמ' 7–28.

מלמד פרידמן, ה' (תשע"ה). להציל את תורת האמהות. *מקור ראשון*, 903.

פיקאר, א' (תשע"ה). להתפלל יחד. *מקור ראשון*, 903.

פכטר, ע' (תשע"ו). *שבתון לפרשיות תרומה, תצווה, ויקהל, פקודי, צו*.

פרידלנדר בן ארזה, ש' (תשס"ח). הנוי והנוסח – על נעימות שליח הציבור ועל שירת הקהל. *אקדמות*, כא, עמ' 29–51.

קדיש, א', <http://www.toravoda.org.il/node/7711>.

רפאל, הרב ש' (תש"ן). מנין שפרש – התפלגות מנייני תפילה. *תחומין*, יא, עמ' 81–92.

שני שטרית, א' (תשע"ג). השד העדתי הדתי לאומי. *מקור ראשון*, 837.

שפנייר, י' (תשס"ה–תשס"ו). בתי הכנסת בפסגת זאב והתגבשות הקהילה סביבם. *דרך אפרתה*, יב, עמ' 53–65.